

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Dalia
MARCINKEVIČIENĖ

LIETUVIŲ ŠEIMOS IDEOLOGIJOS:
NUO XIX A. TRADICIJOS IR
NACIONALIZMO IKI SOVIETINĖS
ŠEIMOS POLITIKOS 1944–1970 M.

HABILITACIJOS PROCEDŪRAI
TEIKIAMŲ MOKSLO DARBŲ APŽVALGA

HUMANITARINIAI MOKSLAI, ISTORIJA (05 H)

Vilnius 2009

TURINYS

I. ĮVADAS	/ 5
Tyrimų objektas ir aktualumas	/ 5
Teikiamų mokslo darbų tikslas ir uždaviniai	/ 9
Mokslo darbų rezultatų aprobavimas	/ 10
Mokslo darbų praktinis taikomumas	/ 10
II. MOKSLO DARBŲ APŽVALGA: LIETUVIŲ ŠEIMOS IDEOLOGIJOS	/ 11
Šaltiniai ir metodai	/ 11
1. Tradicijos galia ir šeimos gyvenimo normos XIX a. lietuvių bendruomenėje	/ 12
2. XIX a. pabaigos–XX a. pradžios nacionalizmas kaip lietuvių šeimos ideologija europiniame kontekste	/ 15
3. Sovietinė šeimos politika 1944–1970 m.	/ 16
3.1. Teisiniai sovietinės paramos šeimai pagrindai 1944–1970 m.	/ 16
3.2. Valstybinės pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdybos veikla 1944–1956 m.	/ 20
3.3. Šeimos politikos propaganda	/ 23
3.4. Indoktrinacija	/ 28
III. IŠVADOS IR TYRIMO TĘSTINUMAS	/ 35
IV. HABILITACIJOS PROCEDŪRAI TEIKIAMOS MOKSLO PUBLIKACIJOS	/ 39

ISBN 987-9955-33-379-1

I. ĮVADAS

Tyrimų objektas ir aktualumas. Šioje apžvalgoje pristatomi darbai apibendrina istorinius tyrimus, kuriuose analizuojamos ideologijos, turėjusios esminį poveikį lietuvių šeimos raidai nuo XIX a. pradžios iki XX a. 8-ojo dešimtmečio. Tyrimuose nesiekama nuodugniai išanalizuoti teorinių ideologijos aspektų. Apžvalgoje pateiktuose darbuose ji suprantama kaip dominuojanti konkretaus istorinio laikotarpio vertybių sistema, įtvirtinanti ir įteisinti tam tikras šeimos gyvenimo ir tarpasmeninių santykių normas. XIX a. lietuvių bendruomenėje tokia vertybių sistema buvo glaudžiai susijusi su paprotine teise, patriarchaliniu kaimo gyvenimo būdu ir Katalikų bažnyčia. Jų galioje iki pat XIX a. 9-ojo dešimtmečio pradžios lietuvių bendruomenėje dominavo visuotinai pripažįstama ir vertinama privataus gyvenimo forma – santuoka su tos pačios socialinės ekonominės grupės nariu ir sėslus žemdirbio šeimos gyvenimas. XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių nacionalizmas atvėrė naujas asmeninio ir privataus gyvenimo lietuvių bendruomenėje galimybes. Laiko atžvilgiu tai sutapo su šeimos kaip vertybės propagavimu daugelyje Europos šalių. Tačiau lietuvių tautinio atgimimo veikėjų šeimos vizija skyrėsi nuo italų, vokiečių, prancūzų ar anglų šeimos ideologijų. XIX ir XX amžių sandūroje Vakarų Europos valstybėse buvo diegiama pronatalistinė šeimos politika, o lietuvių nacionalistams rūpėjo tautiškai susipratusių partnerių šeima. Patriotizmas ir meilė Lietuvai, o ne vaikų gimdymas ir auginimas buvo pagrindinė jų puoselėjama šeimos vertybė. Sovietinė šeimos politika, vykdyta Lietuvoje 1944–1970 m., iš esmės skyrėsi nuo XIX a. lietuvių bendruomenėje puoselėtų ir XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautinio atgimimo veikėjų propagotų šeimos vertybių. 1944–1970 m. sovietinė ideologija diegė šeimos kaip mažo ir visuomenei atviro kolektyvo idėją. Tautiniu požiūriu sovietinė šeima nebūtinai turėjo būti lietuviška, o savo sudėtimi – nebūtinai „pilna“, t. y. susidedanti iš dviejų tėvų ir jų vaikų. Svarbiausias sovietinės šeimos tikslas buvo stabili naujų visuomenės narių reprodukcija ir sklindus jų įtraukimas į jau egzistuojančią sistemą ir jos vertybių perėmimas.

Apžvalgoje pateikiamų darbų chronologija apima XIX a. ketvirtąjį dešimtmetį iki Pirmojo pasaulinio karo ir 1944–1970 m. laikotarpį. Lietuvos Respublikos laikotarpis lieka už šio tyrimo ribų. Stalinmetis ir N. Chruščiovo valdymo metai tyrimuose vertinami kaip viena iš kitos išplaukiančios ir viena kitą papildančios ideologinės sistemos. Pokarinę šeimos politiką sąlygiškai galima vadinti pereinamuoju etapu, nes stalininė propaganda nebuvo tiesiogiai nukreipta į šią socialinę sritį. Todėl stalinmetis tyrimuose chronologiškai neišskiriamas. Tačiau per vadinamąjį politinį „atlydį“ chruščiovinais metais šeima patyrė didžiausią propagandinį spaudimą. Nors po 1953-ųjų sovietiniai piliečiai turėjo daugiau asmeninės laisvės, propaganda buvo nukreipta į privataus gyvenimo disciplinavimą, racionalizavimą ir kontrolę (apie privataus gyvenimo kontrolę N. Chruščiovo valdymo metais žr.: Reid. Susan E. Women in the Home. In *Women in Khrushchev Era*. Ed. by Melanie Ilič, Susan E. Reid and Lynne Attwood. Hampshire, New York: Palgrave, 2004, p. 154–156; Deborah A. Field. Mothers and Fathers and the Problem of Selfishness in the Khrushchev Period. In *Women in Khrushchev Era*, p. 97; Kharkhordin Oleg. *The Collective and the Individual in Russia*. Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press, 1999, p. 279–354). Chruščiovinė ideologija agresyviai skatino moteris sekti jos sukonstruotu išsilavinusios, visuomeniškai akyvios, „išlaisvintos moters“ idealu (Liljeström Marianne. Monitored Selves: Soviet Women's Autobiographical Texts in the Khrushchev Era. In *Khrushchev Era*. Ed. by Melanie Ilič, Susan E. Reid and Lynne Attwood. Hampshire, New York: Palgrave, 2004, p. 141).

Tyrimas formaliai baigiasi aštuntojo dešimtmečio pradžia. Aštuntąjį dešimtmetį kaip pradėtą ir apleistą sovietinės valdžios iniciatyvų pabaigą, socialinio ir kultūrinio sąstingio metą mini ir kiti sovietmetį tiriantys mokslininkai (Buchli Victor. *An Archaeology of Socialism*. Oxford, New York: Berg, 1999, p. 37). Pradedant aštuntuoju dešimtmečiu, bendro vangumo atmosfera tvyrojo visame socialistiniame bloke. Pasak istorikės Judd Stitzel, net pastangas sukurti ir įtvirtinti originalią socialistinių drabužių madą

Rytų vokiečiai pripažino bevaisėmis ir jas nutraukė būtent 1970-aisiais (Judd Stitzel. *Fashioning Socialism. Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford, New York: Berg, 2005, p. 167). Tuo metu brežnevinė propaganda neteko chruščiovinio užmojo brautis ir intensyviai reformuoti privatų piliečių gyvenimą, o visuomenėje įsigalėjo šeiminių gyvenimo stereotipai, intensyviai formuoti nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. Šeimos politika kito, kai devintojo dešimtmečio pradžioje visoje europinėje buvusios Sovietų Sąjungos dalyje imta pabrėžti motinystės svarbą ir susirūpinta prailgintomis vaiko priežiūros atostogomis, stengtasi kurti labiau egalitarinius, partneriškus vyro ir žmonos įvaizdžius. Tačiau esminės sovietinės ideologijos nulemtos šeimos politikos slinktytys formavosi iki aštuntojo dešimtmečio pradžios.

Habilitacijos procedūrai atrinkta 17 autorės darbų, atliktų per pastaruosius dešimt metų. Tarp pristatomų darbų yra autorės monografija „Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje, XIX a.–XX amžiaus pradžia“ (1999), studija „Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.“ (2007) ir 15 straipsnių. Šių tyrimų problematika šiandien aktuali ne tik istoriografiniu, bet ir socialiniu požiūriu. Neatsitiktinai pagrindinis dėmesys čia sutelktas į sovietinės šeimos politiką 1944–1970 m., nes totalitariniai režimai skyrė ir skiria didžiulę reikšmę moterų ir šeimos ideologizacijai. Indoktrinacija paprastai vykdoma ardant tradicinius moters vaidmenis ir primetant joms naujas funkcijas bei normas viešojoje sferoje ir privačiame gyvenime (Daniel Bertaux, Thompson Paul. Introduction. In *Between Generations: Family Models, Myths, and Memories*. Vol. II. International Yearbook of Oral History and Life Stories. Ed. by Daniel Bertaux, Thompson Paul. Oxford, New York: Oxford University Press, 1993, p. 3). Sovietinė šeimos politika Lietuvoje nebuvo išimtis. Totalitarinė šeimos ideologija apėmė ne atskiras gyventojų grupes, bet iš esmės visą to meto Lietuvos visuomenę. Be to, šeimos ideologizacijos poveikis nesibaigė drauge su sistemos griūtimi 1990-aisiais. Neretai ir šiandien lietuvių šeimos gyvenimas ir tarpasmeniniai santykiai atspindi sovietines vertybes ir nor-

mas. O kartkartėmis prasiveržiantis sovietmečio ilgesys, ypač kalbant apie tėvų ir vaikų santykius, tariamai buvusias gerokai tvirtesnes šeimas ir moraliai tyresnius sutuoktinių jausmus, dar kartą primena sovietinės šeimos politikos kaip ideologijos tyrinėjimų svarbą. Apžvalgoje teikiamų sovietinės šeimos politikos tyrimų aktualumą liudija ir Lietuvos Respublikos Seimo patvirtinta šeimos koncepcija bei itin audringos visuomenės diskusijos apie optimalias šeimos formas šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje.

Lietuvių istoriografijoje neturime darbų, skirtų šeimos politikai sovietmečiu. Habilitacijos procedūrai teikiami darbai yra pirmieji tyrinėjimai šioje srityje. Sovietinės lietuvių šeimos politikos analizė yra itin svarbi, nes po Antrojo pasaulinio karo valstybės ir šeimos santykis (o ne Bažnyčia ar bendruomenė) lėmė ir lemia šeimos raidą. Šiuo atveju autorės atlikta sovietinės šeimos politikos analizė tampa svarbia sudedamąja lietuvių šeimos istorijos dalimi. Užsienio istoriografijoje yra darbų, skirtų aptarti, kaip buvo įgyvendinamas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1944 m. liepos 8 d. įsakas „Apie valstybinę pagalbą nėščioms moterims, daugiavaikėms ir vienišoms motinoms, apie motinystės ir kūdikystės globos sustiprinimą, apie garbės vardo „Motina-didvyrė“ nustatymą, ordino „Motinos šlovė“ ir medalio „Motinystės medalis“ įsteigimą“. Tačiau jų autoriai remiasi vien Rusijos pavyzdžiais: darželių ir lopšelių tinklo organizavimu Rusijos miestuose ir provincijoje, analizuoja rusų šeimos narių pastangas suderinti įsipareigojimus darbui, šeimai ir pan. (Yulia Gradska. *Soviet People with Female Bodies. Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930–1960s*. Stockholm: Stockholm University, 2007; Liudwig Liege. *The Family's Role in Soviet Education*. Berlin: Free University of Berlin, 1970; Rebecca Kay. *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*. Palgrave Macmillan, 2007). Nors pagrindiniai socialinės paramos šeimai įstatymai visoje SSRS teritorijoje buvo bendri, tačiau 1944–1970 m. vykdyta šeimos politika Rusijoje ir Lietuvoje nebuvo tapati.

Lietuvių paprotinės teisės, XIX a. kaimo bendruomenės ir Katalikų bažnyčios įtakos lietuvių šeimai tyrinėjimai taip pat išlieka aktualūs. Vienas

esminių šiandien istoriografijoje keliamų klausimų yra atgimusios diskusijos apie žymiąją Johno Hajnalo liniją. 1965 m. šis britų mokslininkas paskelbė dabar jau klasika tapusį tyrimą apie skirtingus santuokos tipus Šiaurės Vakarų ir Rytų Europoje (John Hajnal. *European Marriage Patterns in Perspective*. Population in History. Essays in Historical Demography. Eds. D. Edward, Ch. Eversley. London: Arnold, 1965, p. 101–143). Pasak mokslininko, jau nuo XVI a. vakarietiškos šeimos strategija nuėjo kelią nuo ankstyvų ir visuotinių santuokų iki vėlyvų vedybų ir apskritai nemažo skaičiaus niekada nevedusių žmonių XIX a. Tačiau Rytų Europoje, J. Hajnalo nuomone, taigi ir Lietuvoje, visuotinių ir itin ankstyvų santuokų strategija išliko iki pat XX a. pradžios. Šis užsienio istoriografijoje neginčytinas teiginys pastaraisiais metais sulaukia kritikos (Gentiana Kera, Gijs Kessler. Urban household and family in twentieth century East and south-East Europe. *The History of the Family* 2008, no. 13, p. 119–125). Mūsų tyrimai apie vyraujančias XIX a. lietuvių šeimos normas taip pat koreguoja J. Hajnalo teiginius. Surinkti ir išanalizuoti 1835–1895 m. laikotarpio vedybų metrikų duomenys patvirtina šio mokslininko teiginį apie šeimą kaip kiekvienam privalomą gyvenimo normą, bet paneigia duomenis apie ankstyvas santuokas XIX a. Lietuvoje. Taigi, atlikti tyrimai koreguoja patį Pabaltijo šalių priskyrimą Europos rytų erdvei.

Istoriografiniu požiūriu XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių nacionalizmo įtaka šeimai nėra išimtis. Nuo XIX a. vidurio Europos šalių nacionalistinės ideologijos daugiausia buvo tiesiogiai nukreiptos į šeimą kaip į stiprios nacijos sąlygą. Mūsų tyrimas atskleidžia, kokį šeimos modelį, kokius vyrų ir moterų santykius formavo lietuvių nacionalizmas kaip vertybių sistema. Tyrime lyginama nacionalizmo įtaka šeimai įvairiose to meto Europos šalyse.

Teikiamų mokslo darbų tikslas ir uždaviniai. Apžvalgoje apibendrinamų tyrimų tikslas yra atskleisti ideologinį XIX a. tradicijos, XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių nacionalizmo ir sovietinės šeimos politikos 1944–1970 m. poveikį lietuvių šeimai. Tyrimo tikslas diktavo mokslo darbų uždavinius. Jie yra tokie:

- atskleisti esmines tradicinės XIX a. lietuvių bendruomenės šeiminio gyvenimo normas;
- pristatyti XIX a. pab.–XX a. pr. nacionalizmą kaip lietuvių šeimos ideologiją ir palyginti ją su šeimos politika kitose to meto Europos šalyse;
- išanalizuoti teisinius sovietinės paramos šeimai 1944–1970 m. pagrindus;
- išanalizuoti Valstybinės pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdybos veiklą 1944–1952 m.;
- aptarti šeimos politikos propagandą ir jos būdus 1944–1970 m.;
- aptarti sovietinės šeimos politikos indoktrinacijos poveikį Lietuvos gyventojams.

Mokslo darbų rezultatų aprobavimas. Tyrinėjimai buvo atliekami ne tik Lietuvoje, bet ir užsienio universitetuose. Rengdama mokslo darbus habilitacijos procedūrai, autorė juos pristatė tarptautiniams Fulbraito ir Amerikos universiteto moterų asociacijos fondams. Laimėjusi abu konkursus, autorė atliko dvi ilgalaikes stažuotes Niujorko valstybiniame universitete (2002–2003 m.) ir Aidaho valstybiniame universitete (2005–2006 m.), JAV. Tyrimų rezultatai ir išvados paskelbti leidiniuose, įtrauktuose į Mokslinės informacijos instituto (ISI) duomenų bazines, ir užsienio bei Lietuvos recenzuojamuose mokslo leidiniuose. Apžvalgoje pristatomi darbai buvo skaityti ir diskutuoti šalies ir tarptautinėse konferencijose: Minske (1999), Amsterdame, Budapešte (2000), Maince (2001), Berklyje (2003), Vilniuje (2005), Aidahe (2006), Lisabonoje, Stokholme, Helsinkyje (2008).

Mokslo darbų praktinis taikomumas. Tyrimų medžiaga ir rezultatai yra integruoti skaitant paskaitas Vilniaus universiteto Lyčių studijų centre, Istorijos fakultete bakalauro studijų studentams ir Aidaho valstybinio universiteto Istorijos fakulteto bakalauro studijų studentams.

II. MOKSLO DARBŲ APŽVALGA: LIETUVIŲ ŠEIMOS IDEOLOGIJOS

Šaltiniai ir metodai. Tyrimuose naudojamos kelios šaltinių grupės:

- archyviniai šaltiniai (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas) ir rankraštinė medžiaga (Lietuvos mokslų akademijos ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos rankraščių skyriai);
- XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių periodika ir grožinė literatūra;
- 1944–1970 m. laikotarpio sovietinė Lietuvos periodika;
- biografiniai Lietuvos moterų interviu, autorės atlikti įvairiuose šalies regionuose 2000–2005 metais.

Apžvalgai teikiamų darbų metodus lėmė tyrimų chronologijos. XIX a.–XX a. pr. tyrimams buvo naudojamas sociokultūrinis metodas, arba kitaip tariant – klasikinis istorizmo principas. Sovietinių dokumentų analizei taikytas papildomas metodas. Turint galvoje to laikotarpio oficialiosios statistikos, įstaigų dokumentų nepatikimumą, periodinės spaudos ideologizaciją, tyrimams papildomai naudotas vadinamasis pasakojamosios istorijos (angl. *oral history*) metodas [1, 11]. Šiuo metodu buvo atlikta praėjusio amžiaus 5–8-ojo dešimtmečio Lietuvos moterų subjektyvių įsitikinimų, nuomonių ir nuostatų analizė. Tyrimuose, apimančiuose sovietinį laikotarpį, autorė nuosekliai laikosi H. Arendt (Hannah Arendt. *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto alba, 2001) totalitaristinės ir postrevizionistinės (Stephen Kotkin. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997; Jochen Hellbeck. *Revolution on My Mind*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2006) sovietmečio tyrinėjimų metodologijos [10].

I. TRADICIJOS GALIA IR ŠEIMOS GYVENIMO NORMOS XIX A. LIETUVIŲ BENDRUOMENĖJE

Esminės šeimos gyvenimo normos XIX a. tradicinėje lietuvių bendruomenėje buvo: visuotinai priimtas šeimyninis gyvenimo būdas, luominiu ir turtiniu požiūriu lygios santuokos, vėlyvas sutuoktinių amžius ir sėslus žemdirbio šeimos gyvenimo būdas [2, 15].

XIX a. pirmojoje pusėje, iki baudžiavos panaikinimo, luominiu požiūriu nelygios santuokos nesudarė bent kiek ryškesnės tendencijos. Tyrimas atskleidė, kad 1835–1845 metais Vieškšnių, Varnių ir Ariogalos parapijose tik 5–6 proc. katalikų sudarė luominiu požiūriu nelygias santuokas. Uždaras, sėslus valstietiško gyvenimo būdas įspraudė privatų kaimiečių pasaulį į uždarą kasdienybę, kur mezaliansai, t. y. nelygios santuokos, vargiai ar buvo įmanomi. Kaimo bendruomenė ištisomis kartomis gyveno tose pačiose vietose ir bičiuliavosi su tais pačiais gerai pažįstamais kaimynais. Kaip teigė amžininkas L. Jucevičius, „žemaičiui atsiskirti per keliasdešimt mylių nuo namų yra tas pats, kaip išvažiuoti į pasaulio galą, į atšiaurio ledyną, iš kur retas kas besugrįžta“. Socialiai sustingusi erdvė, įprasta kasdienybė, be abejonės, turėjo įtakos tarpusavio santykiams – draugais ir sutuoktiniais tapdavo ne tik tos pačios aplinkos žmonės, bet ir artimesni ar tolimesni giminaičiai, gyvenantys toje pačioje parapijoje. Ši demografinė faktą patvirtina ir 1835–1865 m. laikotarpio vedybų metrikų analizė. Iki 1865 metų imtinai, vidutiniškai net 85 proc. Vieškšnių, Varnių ir Ariogalos parapijų katalikų savo sutuoktinius rinkosi artimiausioje aplinkoje, t. y. toje pačioje parapijoje. Kai kuriais metais šis skaičius buvo dar didesnis: 1845 m. – 87 proc., 1865 m. – 90 proc. šeimų buvo lokalias. Dera atkreipti dėmesį, kad nuotolis, iš kur atvykdavo „svetima“ nuotaka ar jaunikis į Vieškšnių, Varnių ir Ariogalos parapijas, 1835 metais neviršydavo 2,9 kilometro. 1835–1865 metais vidutiniškai tik 15 proc. katalikų tuokėsi ne su savo parapijos gyventojais ir minėtų parapijų gyventojais partnerių ieškodavo ne toliau kaip už šešių kilometrų [2, 15, 16].

Baudžiavos panaikinimas, paskesnė valstiečių žemės reforma, po sukilimo išblaškyta ir nuskurdinta bajorija, prasidėjusi valstiečių emigracija į Šiaurės Ameriką ir apskritai visos visuomenės modernėjimas keitė įprastą gyvenimą ir pažiūras. 1875 m. jau 27 proc. Vieškšnių, Varnių ir Ariogalos gyventojų savo sutuoktinį rinkosi ne gimtojoje parapijoje. Vis dažniau santuokas Lietuvoje pradėta sudaryti atsižvelgiant į ūkinę ir ekonominę, o ne luominę jaunųjų padėtį. Tačiau tik XX a. antrajame dešimtmetyje, 1915 metais, Vieškšnių, Varnių ir Ariogalos parapijose luomiškai mišrios santuokos sudarė 18 proc., t. y. jų buvo beveik keturis kartus daugiau nei 1835 metais [2].

Duomenys apie vedybinį amžių nėra paprasta statistika. Šeimos istorikams jie yra vieni iš pagrindinių nustatant šeiminių gyvenimo normas. 1965 metais, demografas J. Hajnalas paskelbė dabar jau klasika tapusį straipsnį „Europietiškas vedybų modelis retrospektyvoje“. Jame autorius išskyrė europietiška ir neeuropietiška šeimos modelius. Pasak jo, europietiškam šeimos modeliui buvo būdinga: 1) vėlyvos vedybos 2) nedidelis amžiaus skirtumas tarp sutuoktinių ir 3) palyginti didelis niekada nesusituokusių žmonių skaičius. Savo išvadose J. Hajnalas teigė, kad europietiškas šeimos modelis formavosi Vakarų Europos šalyse, o neeuropietiškas – Rytų Europos visuomenėse. J. Hajnalo duomenimis, trys ketvirtadaliai 20–24 metų amžiaus moterų Vakarų Europoje buvo neištekėjusios, o Rytų Europoje trys ketvirtadaliai to paties amžiaus moterų jau gyveno šeimose. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Vakarų Europoje 15–20 proc. vyrų ir moterų iš viso niekada nesukurdavo šeimos, o Rytų Europoje šis skaičius tesiekė iki 5 proc. Mokslininkas nustatė ir europietiškojo šeimos modelio paplitimo ribas. Pabaltijys liko už šios ribos ir, pasak jo, čia egzistavo neeuropietiškas šeimos modelis.

Žinoma, bent iki XX a. pradžios buvo labai nedidelis skaičius lietuvių, kurie niekada nebuvo registravę santuokos ir gyveno vieniši. Taip pat nebūtų galima paneigti fakto, kad lietuvių vyrai įprastai 5–8 metais buvo vyresni už savo žmonas. Tačiau pagrindinė J. Hajnalo modelio dalis – vidutinis su-

tuoktinių amžius – reikalautų atidesnio žvilgsnio. Tiksliausiai istoriografinę spragą apie lietuvių vedybinį amžių gali užpildyti duomenys iš bažnyčių metrikų knygų. Tuo tikslu tyrimui buvo pasirinktos trys Kauno gubernijos parapijos – Vieکشnių, Ariogalos bei Varnių, ir analizuojami visi tų parapijų gyventojų katalikų vedybų metrikai kas dešimt metų: 1835 m., 1845 m., 1855 m., 1865 m., 1875 m., 1885 m., 1895 m. Įrašai byloja, kad aptariamo laikotarpio katalikų santuokos buvo vėlyvos. Tendencija kurti šeimą kuo vėliau per XIX amžių vis ryškėjo. 1835–1865 metais vidutinis vedybinis lietuvių amžiaus vidurkis buvo: moterų – 25,1 m., vyrų – 29,9 m., o 1875–1895 metais – atitinkamai 25,8 m. ir 33,0 m. Taigi, J. Hajnalo pasiūlytas modelis XIX a. Lietuvos visuomenei gali būti taikomas tik su išlyga. Štai Vokietijoje XIX a. vidutinis vedybinis vyrų amžius buvo 31,1 m., moterų – 25,3 m., 1780–1784 metų duomenimis Venecijoje – atitinkamai 31,7 m. ir 28,0 m., o to meto Lietuvoje šie duomenys buvo kur kas „vakarietiškesni“ [2].

Valstietiškoje bendruomenėje buvo vertinamas tik šeiminis gyvenimo būdas ir vedybiniai santykiai. Neištebėjusios moterys, nevedę vyrai, kaip ir našliai bei pavainikiai, visavertiškai nedalyvaudavo kaimo bendruomenės gyvenime. Tad XIX a. sodžių vienišiai, egzistuojantys už įprastos tradicinės šeimos, neretai būdavo stigmatizuojami. Pagrindinė tradicinės lietuvių bendruomenės privataus gyvenimo sąlyga buvo santuoka su tos pačios turtinės grupės nariu ir sėsli žemdirbio šeimos gyvensena. Atliekant tyrimą buvo nustatyta, kad iki XIX a. pirmosios pusės net sėkmingą amatininko verslą turintis lietuvis pakludavo tradicijai ir jo atsisakydavo šeimos ir sėslos žemdirbio gyvenimo labui [15, 16].

2. XIX A. PABAIGOS–XX A. PRADŽIOS NACIONALIZMAS KAIP LIETUVIŲ ŠEIMOS IDEOLOGIJA EUROPINIAME KONTEKSTE

Nuo XIX a. vidurio Europos valstybės didžiulį dėmesį sutelkė į šeimą kaip į socialinę instituciją [3, 14]. Toks susidomėjimas buvo glaudžiai susijęs su kylančiu nacionalizmu Europoje, nes buvo tikima, kad šeima gali tinkamai ir efektyviai patarnauti jo idėjoms. Tačiau nacionalistinės šeimos ideologijos nebuvo tapačios ir kiekvienoje šalyje paprastai skyrėsi. Šeimos ideologijos Vokietijoje, Italijoje, Ispanijoje ir Prancūzijoje buvo akivaizdžiai pronatalistinės. Kiek vėliau, ketvirtajame XX a. dešimtmetyje, kai kurios iš jų, pavyzdžiui, nacistinėje Vokietijoje, tapo atvirai propaguojančios eugeniką. Ypač stiprias pronatalistines tendencijas reiškė šalys, dalyvavusios Pirmajame pasauliniame kare ir netekusios daugybę žmonių. Po karo Didžiojoje Britanijoje kai kurios labdaros organizacijos pakeitė savo darbo kryptį ir prisidėjo prie vyriausybės propagandos gimstamumui skatinti. 1916 m. Prancūzijoje rašytojas ir redaktorius Antoine Rédier (1817–1892) taip pat subūrė judėjimą, kurio pagrindinis šūkis buvo „naujasis patriarchalizmas“. Judėjimas siekė vieno tikslo – „sustiprinti prancūzų naciją“ reformuojant prancūzų šeimą. Savo vizijoje A. Rédier matė, kad tik tėvas, turintis ne mažiau kaip penkis vaikus, gali dalyvauti šalies valdyme. Jis teigė, kad tik tėvas gali būti šeimos centras ir atsakyti už vaikų auklėjimą, nes prancūzų nacijai reikia vyriškų, tvirtų individų. Motinai jis skyrė reprodukcinį vaidmenį. Pronatalistinės šeimos politikos tendencijos buvo įtvirtintos ir Vichy režimo sąlygomis – nuo 1940 iki 1944 metų. Tuoj po Vokietijos suvienijimo 1871 m. kraštutinę pronatalistinę šeimos politiką pradėjo vykdyti ir vokiečių nacionalistai. Jie diegė specialius „vokiškus“ namų šeiminkavimo principus, kurie turėjo užtikrinti ypatingą švarą, higienos laikymąsi ir suteikti kuo geresnes sąlygas auginti „tikrus vokiečius“.

XIX ir XX amžių sandūros nacionalizmas Rytų Europoje neturėjo aki-vaizdaus pronatalistinio diskurso ir šeimos ideologijos čia siekė kitų tikslų. XX a. pradžios baltarusių nacionalistai, svarstę apie baltarusiškos šeimos

ateitį, jos dydžiui neteikė jokios reikšmės. Kaip esminę kliūtį sukurti „tikrą baltarusišką“ šeimą jie įvardijo patriarchalinius santykius ir vaikams primatejamą tėvų valią. Didelę svarbą nacionalistai teikė motinos išsilavinimui. Jų nuomone, tik išsilavinusi žmona gebės apsaugoti naują baltarusių kartą nuo rusifikacijos. XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautinio atgimimo veikėjai, propagavę lietuviškos šeimos idėjas kaip tautiškumo pagrindą, savo pažiūromis buvo artimi baltarusiams. Nacionalistiniuose lietuvių šeimos planuose didesnė reikšmė buvo teikiama dviejų partnerių patriotų šeimai ir tautiškumo išsaugojimui nei vaikus auginančių tėvų idėjai. Lietuvių inteligentija formavo itin savitą lietuvių šeimos modelį. Jame nebuvo apibrėžti jos narių vaidmenys. Vyro aspiracijoms pritarianti žmona ir patriotiškai išauklėti vaikai tapo idealios tautinės šeimos simboliu. Vyrai apskritai matė save visuomenės ir kultūros veikėjais, o ne šeimos dalimi. Nacionalistinėje šeimos ideologijoje šeimos kūrimas tapo ne savitiksliu, bet priemone tautiniams idealams įgyvendinti. Šiuo atžvilgiu XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių nacionalizmas kaip šeimos ideologija buvo artimesnis Rytų Europos diskursui nei vakariečių [2, 3, 14].

3. SOVIETINĖ ŠEIMOS POLITIKA 1944–1970 M.

3.1. Teisiniai sovietinės paramos šeimai pagrindai 1944–1970 m.

Nuo pat socialistinės visuomenės pradžios Lietuvoje tėvai galėjo tikėtis ir laukė valstybės teikiamos paramos. Visuotinio moterų įdarbinimo sąlygomis ji turėjo tapti bene pagrindine vaikų auginančių šeimų atspirtimi. Tačiau 1944–1970 m. pagrindiniai socialinės paramos šeimai įstatymai buvo mechaniškai perkelti iš sąjunginių teisinių aktų ir dažnai neatitiko to meto Lietuvos demografinės padėties ir gyventojų poreikių. 1944 m. liepos 8 d. įsakas „Apie valstybinę pagalbą nėščioms moterims, daugiavaikėms ir vienišoms motinoms...“ buvo nukreiptas į pagalbą daugiavaikėms ir vienišoms motinoms. Vienišai motinai vienkartinės ir mėnesinės išmokos buvo

mokamos kiekvienam joms gimusiam vaikui, pradedant pirmuoju. Daugiavaikėms motinoms ir našlėms vienkartinės ir mėnesinės išmokos buvo mokamos pradedant trečiuoju vaiku ir paskesniems vaikams, o pirmiems dviem vaikams išmokos negaliojo [5, 7].

1944 m. liepos 8 d. įsaku įtvirtintas rūpinimasis daugiavaikėmis motinomis, tačiau didelės šeimos niekada nebuvo vyraujančios Lietuvoje. 1940–1989 metais gimstamumas Lietuvoje nuolat mažėjo: Lietuvos kaimė jis nukrito nuo 23,5 iki 16,1 naujagimio 1000 gyventojų. Remdamiesi statistiniais duomenimis, galime pateikti 1951–1953 m. laikotarpio gimstamumo statistiką keturiuose skirtinguose Lietuvos regionuose. Tik viename iš keturių kolūkių šeimoje augo 3,2 vaiko. Kituose trijuose kolūkiuose vaikų skaičius šeimoje buvo atitinkamai 2,6; 2,1 ir 2,7. Šie skaičiai rodo, kad 1951 m. tik kai kurios motinos ir tik viename kolūkyje iš trijų turėjo teisę į valstybės finansinę paramą. 1951 m. Lietuvoje buvo 2,3 milijono gyventojų, t. y. beveik 10 proc. mažiau nei 1945 m. Duomenys apie to meto santuokas taip pat liudija, kad pokario Lietuvoje tėvai neplanavo bent kiek didesnės šeimos. 1947 m. Lietuvoje buvo registruota 24 600 santuokų ir 59 700 naujagimių. Net neskaičiuojant kūdikių, kurie nesulaukė savo pirmojo gimtadienio, 1947 m. vidutinę Lietuvos šeimą sudarė tėvai ir 2,4 vaiko. Tad tik gana nedidelė Lietuvos šeimų dalis apskritai turėjo teisę į 1944 m. liepos 8 d. įsake numatytą finansinę paramą.

Per visą aptariamą laikotarpį didelę socialinę pagalbą gavo Antrajame pasauliniame kare žuvusių sovietų armijos karių šeimos. Adaptuoti teisiniai aktai, užtikrinę pagalbą žuvusių kare šeimų nariams, Lietuvoje taip pat nebuvo efektyvūs, kokie tapo kituose SSRS karo nuniokotuose regionuose dėl itin didelių karo našlių skaičiaus. Ši pagalba priskirtina neuniversaliam socialinės paramos šeimai tipui. Lietuvoje ji pradėta taikyti nuo 1944 m., kai spalio 28 d. buvo sudaryta Vyriausioji karių šeimų valstybinio aprūpinimo ir buities sutvarkymo valdyba prie Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos. Valdybos skyriai buvo sukurti prie miestų, miestų rajonų ir apskričių vykdomųjų komitetų. Nutarimas numatė, kad Valdyba ir jos skyriai privalo aprūpinti žuvu-

sių sovietinės armijos ir karinio jūrų laivyno eilinių ir vadų šeimas pensijomis ir pašalpomis, rūpintis šeimų narių įdarbinimu ir jų buities sutvarkymu. Po aštuonerių metų, 1952 m. kovo 7 d., Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė nutarimą dėl papildomos socialinės pagalbos karo invalidams ir kare žuvusių karių šeimoms. Socialinė pagalba kare žuvusiųjų šeimoms buvo dar kartą įteisinta nuo karo pabaigos prabėgus 25 metams. 1970 m. birželio 4 d. Lietuvos SSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą dėl tolesnio žuvusių sovietinių karių šeimų buities sąlygų gerinimo, nors karių vaikai jau buvo suaugę ir dirbantys žmonės. Nutarimo punktai nedviprasmiškai suteikė tokioms šeimoms ir jų nariams išskirtinę padėtį visuomenėje. Jau pirmasis nutarimo punktas reikalavo ne tik suteikti žuvusių karių šeimoms butus, bet ir per artimiausius 2–3 metus pagerinti buto sąlygas.

1965 m. rugsėjo 29 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl mokinių, gyvenančių kamo vietovėse, nemokamo vežiojimo“. Nutarimas numatė mokinių teisę važiuoti į mokyklą ir iš jos nemokamai tarybinių ūkių ir maršrutiniais autobusais, priemiestiniais ir vietiniais traukiniais bei kolūkio transportu. Tačiau 1966 m. sausio 12 d. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos priimtame nutarime šios mokinių teisės į nemokamą važiavimą buvo gerokai suvaržytos. Nutarimo 4 punktas nurodė, kad mokiniai priimami į minėtas transporto priemones tik mokslo metų laikotarpiu ir tik jei jose yra laisvų sėdimų vietų. Mokiniais buvo draudžiama naudotis šia lengvata, jei vyksta į kultūros įstaigas ar ekskursijas. Mokiniais taip pat buvo draudžiama su savimi pasiimti bagažą, išskyrus knygas ir mokymo priemones. Be to, nemokamo važiavimo nuotolis neturėjo viršyti 20 kilometrų.

1965 m. gruodžio 3 d. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl priemonių pramonei vaikams skirtų maisto produktų gamybai toliau didinti ir vaikų maitinimui organizuoti“ miestų ir rajonų vykdomieji komitetai buvo įgalioti organizuoti nemokamą daugiavaikių ir nepasiturinčių šeimų vaikų pirmaisiais jų gyvenimo metais maitinimą.

1967 m. pirmą kartą buvo atkreiptas dėmesys ir į socialinę paramą šeimoms, auginančioms neįgalius vaikus. Tų pačių metų gruodžio 7 d. Lietu-

vos SSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl mėnesinių pašalpų invalidams nuo vaikystės“. Nors išmokamos pašalpos buvo menkos ir tesiekė vos keliolika rublių, tačiau nutarimas apskritai atkreipė dėmesį į tokių šeimų egzistavimą ir davė pradžią tolesnei teisei bazei plėtoti. Pašalpa buvo mokama neįgaliam vaikui sulaukus 16 metų ir buvo suprantama kaip jo nedarbingumo pašalpa.

1970 m. buvo priimti du nutarimai, užtikrinę materialinę ir kuklią finansinę pagalbą paaugliams, netekusiems tėvų arba vieno iš jų globos. Kovo 30 d. nutarimu „Dėl profesinių technikos, technikos ir specialiųjų vidurinių mokyklų moksleivių našlaičių ir netekusių tėvų globos aprūpinimo“ našlaičiams buvo nustatytos avalynės, drabužių, maisto normos ir papildoma mėnesinė penkių rublių pašalpa“. O Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl pašalpų mokėjimo maitintojo netekusiems vidurinių bendrojo lavinimo mokyklų XI klasių moksleiviams“ užtikrino pašalpos mokėjimą, iki vaikas baigs mokyklą, nors jam ir suėjo 18 metų. 1970 m. birželio 1 d. potvarkiu sovietinė valdžia atkreipė dėmesį ir išskyrė ne tik motiną kaip vaiko auklėtoją ir prižiūrėtoją, bet ir tėvą. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos potvarkiu „Dėl tėvų atleidimo nuo mokesčio už vaiko išlaikymą, kai jis nelanko vaikų įstaigos eilinių tėvo atostogų metu“ pakoreguotas dar 1948 m. įstatymas, numatęs atleidimą nuo mokesčių tik „motinos eilinių atostogų metu“.

Aptariamam laikotarpiu sovietinės Lietuvos socialinės paramos šeimai teisinė bazė buvo ne universali, bet labiau nukreipta į tam tikrų grupių šeimas – pirmiausia daugiavaikes ir vienišas motinas ir kare žuvusių šeimų narius. Esminiai socialinės paramos šeimai teisiniai pagrindai buvo mechaniškai ir privalomai perimti iš sąjunginių įstatymų, todėl jie neatitiko to meto Lietuvos demografinės ir socialinės padėties. 1944 m. liepos 8 d. įsaku siekta teikti pagalbą daugiavaikėms ir vienišoms motinoms, kurios Lietuvoje nesudarė didesnės grupės. Pagalba žuvusių kare šeimų nariams taip pat nebuvo tokia efektyvi, kokia ji veikiausiai tapo kituose SSRS karo nusiaubtuose regionuose.

Nors šeimos teisė į ikimokyklinę įstaigą buvo universali ir įtvirtinta įstatymu dar 1944 m., ji nebuvo bent kiek plačiau įgyvendinta Lietuvoje iki

pat 9-ojo dešimtmečio vidurio. Prie sėkmingų universalių paramos šeimai formų galima priskirti ankstyvą kūdikių maitinimo pieno mišiniais ir vaikų vasaros poilsio organizavimą [5, 7].

3.2. Valstybinės pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdybos veikla 1944–1956 m.

Kai 1944 m. sausio 1 d. Lietuvos SSR Finansų liaudies komisariato veikla buvo atnaujinta, jos centrinėje struktūroje pradėjo veikti Valstybinių pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdyba (toliau – VPDVM). Valdybos tikslas buvo užtikrinti motinoms finansinę paramą, kurią garantavo Lietuvos teritorijoje automatiškai pradėjęs galioti SSRS 1936 metų Šeimos ir santuokos kodeksas. Tačiau svarbiausia valdybos misija buvo po pusmečio įsigaliojusio SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1944 m. liepos 8 d. įsako įgyvendinimas Lietuvoje [5]. Nuo 1944 m. iki 1956 m. VPDVM valdyba ir jos skyriai buvo pagrindinė institucija, iš kurios Lietuvos motinos ir šeimos galėjo tikėtis finansinės paramos. Pirmąją valdybos viršininke buvo paskirta M. Kymantaitė. Ji stengėsi kuo geriau organizuoti naujos institucijos darbą. Tačiau rodomos iniciatyvos negelbėjo ir sąjunginė vadovybė bei respublikos vadovybė buvo nuolat nepatenkintos Lietuvos VPDVM valdybos veikla. 1950 m. gegužės 10 d. SSRS Finansų ministro įsaku valdybos viršininkė M. Kymantaitė buvo atleista iš pareigų, 1956 m. birželio 1 d. pati valdyba buvo išformuota, o jos funkcijos perduotos Lietuvos SSR Socialinio aprūpinimo ministerijai. Atlikus tyrimą nustatyta, kad neproduktyvią valdybos veiklą lėmė ne tik darbuotojų trūkumas, nekompetencija ar paprasčiausias nesąžiningumas. Kaip buvo minėta, pats 1944 m. liepos 8 d. įstatymas neatitiko to meto Lietuvos demografinės situacijos, šeimų lūkesčių ir labai dažnai – dešimtmečiais susiklosčiusių lietuvių šeimos tradicijų ir etinių nuostatų.

VPDVM valdybos darbo nesklandumai prasidėjos vos ją įkūrus 1944 metais. Pašalpų skyrimas netrukus apaugo biurokratija ir sąmoningai organizuojamu pinigų vogimu. Strigo jau pirmasis žingsnis – motinų sąrašų

sudarymas. 1945 m. gruodžio 31 d. Kėdainių apskrities vykdomojo komiteto finansų skyriaus vedėjas, kartu einantis VPDVM skyriaus viršininko pareigas, rašte valdybai teisinosi, kad jis negalys sudaryti motinų sąrašų, nes valsčių vykdomieji komitetai jam neatsiunčiantys reikalingos informacijos. 1945 m. daugiavaikių ir vienišų motinų sąrašų neturėjo dauguma VPDVM skyrių. Nors 1944 m. liepos 8 d. įsakas numatė pašalpas vienišoms motinoms, tačiau netikėtai paaiškėjo, kad skyrių darbuotojai ir pačios naudos gavėjos negalėjo tiksliai apibrėžti, ką gi priskirti „vienišų motinų“ grupei. Pokario Lietuvos visuomenėje vienišos motinos buvo suprantamos kaip vyrų paliktos ir vienos auginančios vaikus moterys. Tačiau liepos 8 d. įsakas buvo iš esmės pritaikytas dar nuo socialistinės revoliucijos Rusijoje besiklostantiems tarpasmeniniams vyrų ir moterų santykiams. Šiuo atveju rusų bendruomenėje iki pat 1936-ųjų buvo įteisinta valstybinė vienišų (niekada neištekėjusių) motinų globa. Lietuviai sunkiai suvokė, kodėl „benkartą“ auginanti moteris galėtų būti finansiškai remiama valstybės. Pokario Lietuvoje apskritai buvo nedidelė tikimybė rasti bent kiek didesnę vienišų (niekada neištekėjusių) motinų grupę, kurią VPDVM skyrių darbuotojai uoliai planavo ketvirčių darbo planuose. 1944 m. visoje Lietuvoje buvo rastos šešios vienišos motinos, o 1946 m. vasarą visoje Kaišiadorių apskrityje – 13 vienišų motinų.

Nors konkretus VPDVM valdybos darbas strigo, tačiau ji intensyviai skleidė ir propagavo informaciją apie daugiavaikių ir vienišų motinų pašalpas. Tam buvo organizuojami miesto rajonų namų valdytojų susirinkimai, įtraukiama profsąjunga, milicija, vaikštoma į namus, dalijami liepos 8 d. įsaką propaguojantys plakatai, respublikiniuose ir vietiniuose laikraščiuose skelbiamos publikacijos, propagandiniai plakatai iškabinami moterų konsultacijose, vaikų lopšeliuose, darželiuose ir ligoninėse. Gimdymo skyriuose rengiamos reguliarios paskaitos apie pašalpas. Itin intensyvi indoktrinacija apie vienišų motinų finansinę paramą ilgainiui keitė šeimos struktūrą ir skatino vienišų motinų skaičiaus didėjimą Lietuvoje.

Įsigalėjo ir nereikalingas biurokratizmas. Lietuvos SSR finansų ministerija išsiaiškino, kad prieš skiriant pašalpas, Kupiškio rajono skyriuose iš motinų pradėta reikalauti charakteristikų apie jų moralę ir elgesį. O Tauragės rajono skyriuose motinų ne tik buvo prašoma charakteristikos, bet ir liepta joms pildyti pačių darbuotojų sugalvotas anketas, prašoma papildomų dokumentų. Dėl popierizmo motinų praeiškimai Tauragės rajone būdavo nagrinėjami net iki 10–12 mėnesių, nors jie privalėjo būti apsvarstyti per dvi savaites. Išgalvotų anketų pildymo ir pažymėjimų buvo prašoma ir Vilkaviškio apskrityje. 1946 metais atlikus didelę reviziją, kai buvo patikrinti Tauragės, Švenčionių, Utenos, Prienų, Varėnos, Kaišiadorių, Trakų ir Alytaus apskričių VPDVM skyriai ir Tauragės, Švenčionių, Utenos ir Lazdijų taupomųjų kasų darbas, buvo nustatyta, kad skyriai neturi motinų parašų pavyzdžių. Šių skyrių darbuotojai nereikalavo, kad metrikacijos biurai praneštų apie mirusius vaikus (buvo pasitikima motinos pranešimu), o tai sukūrė galimybę mokėti pašalpas už mirusius vaikus. Taip pat paaiškėjo, kad taupomojoje kasoje gavusios pinigų motinos čia pat buvo verčiamos palikti juos kasoje kaip indėlius arba pirkti paskolos obligacijas. Taupomojoje kasoje Utenoje buvo dirbtinai sudaromos eilės, kad motinos mokėtų kyšius. Lazdijų taupomojoje kasoje eilių nebūdavo, tačiau nuolat trūkdavo pinigų ir moterys laukdavo jų po keletą mėnesių. Pinigų vis stigdavo Kretingos, Utenos, Trakų, Zarasų taupomosiose kasose. Dėl to motinos, atvykusios 50–70 km, turėdavo grįžti namo be pašalpos. Šių apskričių taupomosiose kasose taip pat buvo reikalaujama iš motinų pirkti paskolos obligacijas arba apskritai be jų sutikimo pervesdavo pinigų saugoti, o motinai paduodavo ne pinigų, bet taupomąją knygelę. Zarasuose ir Telšiuose miesto milicija atsisakydavo motinoms išduoti pažymėjimus apie vaikų skaičiaus pasikeitimą šeimoje, o tai irgi stabdė pašalpos gavimo procesą.

Tačiau pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms išmokėjimą trikėdė ne tik biurokratizmas. Neretai pašalpų pinigai buvo tiesiog vagiami ir pasisavinami. Bene lengviausias būdas sukčiauti buvo pašalpų išmokėjimas už „mirusias sielas“, t. y. už niekada neegzistavusius arba jau mirusius vai-

kus. 1949 metais atlikta revizija nustatė, kad Kauno apskrities skyriaus darbuotojai nuslėpdavo vaikų mirimą ir toliau mokėdavo pašalpas motinoms. Permokos už mirusius vaikus Kauno apskrityje sudarė 56 748 rublius. Tačiau padėtis nesikeitė ir vėliau, atleidus iš darbo M. Kymantaitę. 1951 metų gruodį naujoji valdybos viršininkė E. Jurgaitytė pranešė, kad spalio 1 d. Lietuvoje buvo didelės permokėtų ir sumokėtų ne visų pinigų sumos. Motinoms priklausančių pinigų buvo neišmokėta 145 325 rubliai. Permokos ir toliau sudarė nemenkus pinigus. Vien Šiaulių srityje 1952 m. sausio 1 d. į Liaudies teismą buvo perduota medžiaga dėl 109 380 rublių. Dėl likusios permokėtos sumos – 62 172,62 rublių – į teismą nebuvo kreiptasi [5].

3.3. Šeimos politikos propaganda

Šeimos gyvenimo ideologizacija sovietinėje Lietuvoje vyko pasitelkiant ne tik įstatymus ir tam tikrų socialinės rūpybos institucijų veiklą, bet ir propagandą. Pastaroji didžiausią poveikį darė tarpasmeniniams santykiams. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad nėra sudėtinga apibrėžti sovietinės ideologijos nuostatas šeimos atžvilgiu. Kita vertus, sovietinės ideologijos principai nebuvo glaustai surašytas tekstas, todėl jų analizė yra gana sudėtingas uždavinys. Neatskleidus pagrindinių ideologijos nuostatų, mokslininkas yra bejėgis atpažinti jas individualiose biografijose, konkrečiuose žmogaus veiksmuose ir jo pasirinkimuose. Manome, kad bene geriausiai tas nuostatas atskleidžia oficiali sovietinė periodika. Tyrimų metu buvo išsiaiškintos ideologinės nuostatos kertiniais sovietinės šeimos aspektais: santuokos, vedybų motyvo ir romantinės meilės, vaikų auklėjimo, idealios žmonos ir motinos kuriamų įvaizdžių [1, 6, 8].

1940 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvoje buvo priimtas pirmasis sovietinis Santuokos įstatymas [6]. Jis panaikino esmines santuokos sudarymo normas, galiojusias tarpukariu, ir priėmė naujas. Vienas esminių naujojo įstatymo straipsnių pakeitė religinę santuokos sudarymo formą civiline registracija ir panaikino Bažnyčios kanonuose numatytas santuokos reguliavimo normas. Nors 1940 m. Santuokos įstatyme religinės santuokos sudarymo apeigos

nebuvo uždraustos, jos neteko juridinės galios ir galėjo būti atliktos tik įregistruvus civilinę santuoką. Lietuvoje taip pat automatiškai pradėjo galioti 1936 m. SSRS santuokos, šeimos ir globos įstatymų kodeksas bei SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1944 m. liepos 8 d. įsakas. 1947 m. birželio 30 d. Šeimos, santuokos ir globos kodeksas papildė Lietuvos SSR AT Prezidiumo įsaką „Dėl TSRS piliečių santuokų su svetimšaliais uždraudimo“. Draudimas buvo panaikintas beveik po dešimties metų. 1954 m. sausio 30 d. Lietuvos SSR AT Prezidiumas (1953 m. lapkričio 26 d. SSRS AT įsakas dėl SSRS AT Prezidiumo 1947 m. draudimo panaikinimo) išleido įsaką, leidžiantį Lietuvos SSR piliečių santuokas su užsieniečiais.

Sovietinė ideologija civilinės metrikacijos ir santuokos sudarymo nuostatas visuomenėje siekė įtvirtinti keliais būdais. Pirmiausia buvo nuosekliai propaguojama mintis, kad tik metrikacijos biure sudaryta santuoka gali būti laiminga. Netrukus po karo pagrindinius Lietuvos dienraščius ir žurnalus užplūdo žurnalistų rašiniai ir skaitytojų laišakai apie skyrybomis pasibaigusias santuokas, kurių vienas sutuoktinių vengė civilinės metrikacijos. Pasak ideologų, bažnytinė santuoka buvo akivaizdus nerimto požiūrio į šeimą ženklas. Siekdama, kad Lietuvos gyventojams bažnytinė santuoka taptų nepatraukli ir atgrasi. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje sovietinė valdžia pasitelkė dar keletą argumentų. Dabar propagandistai ne tik pristatė bažnytinę santuoką kaip užprogramuotas skyrybas, bet ir pateikė įrodymus apie apskritai nusikalstamą bažnytinės santuokos pobūdį. Bažnytinė santuoka buvo apibūdinama kaip netinkamas vedybų motyvas vien todėl, kad buvo prašoma Dievo užtikrinti šeimos laimę. Pasak ideologų, tai skatino jaunuosius nebūti atsakingus už savo likimą, savo asmeninę laimę ir pasiduoti iliuzijoms. Spaudoje buvo gana primygtinai pasisakoma, kad santuoka turėtų tapti atviru ir visiems prieinamu viešu renginiu. Buvo manoma, kad santuokos pavišėjimas visuomenei galėtų padėti atskleisti netinkamas jaunųjų charakterio savybes ar blogus jų darbus.

Stalininėje spaudoje buvo kritikuojami „netinkami“ santuokos motyvai, o N. Chruščiovo valdymo metais propagandos smaigalys buvo nukreiptas

ne tik į kritiką, bet ir į „teisingų ir tinkamų“ santuokos motyvų formavimą: tėvai buvo raginami išugdyti tokį vaikų skonį, kad šie gebėtų pasirinkti „tinkamą“ sutuoktinį; patariama tikrinti būsimo vyro/žmonos charakterio savybes, stengtis perprasti jo/jos pažiūras į darbą ir senus žmones. Taip pat buvo siūloma atlikti būsimo sutuoktinio intelekto testus, aptariant knygas ir kino filmus ar pjesės herojų veiksmus. Normatyvinių „gero partnerio“ savybių apibrėžimas iš esmės reiškė, kad sovietinėje visuomenėje nebus toleruojama ir net stigmatizuojama į šias normas netelpanti santuoka, kaip buvo daroma nepilnamečių tėvų atžvilgiu. Propagandos kvietimas pasirinkti tokių pačių pažiūrų vedybų partnerį iš esmės reiškė kvietimą nesusieti savo gyvenimo su „buvusiu liaudies priešu ar jo vaiku“. „Teigiamas“ santuokas ideologija apibūdino ir tas, kurios buvo inicijuotos ir aprobuotos kolektyvo. Tokios santuokos prognozės spaudoje buvo pristatomos kaip itin perspektyvios ir šviesios.

7-ojo dešimtmečio pabaigoje buvo galima pastebėti vis aiškesnę tendenciją išprausti santuokos motyvus į gana griežtus rėmus ir net pastangas formalizuoti sutuoktinio pasirinkimą. Kai kurios publikacijos gana atvirai ragino atsižvelgti ne tik į moralines būsimo sutuoktinio savybes, bet ir į jo fizinius duomenis. Straipsnyje „Už ko tekėti?“ buvo patariama pirmiausia įvertinti asmens biologinius davinius, nes jie neva atspindi dvasinę žmogaus būklę. Tokios rekomendacijos gana nedviprasmiškai priminė socialinę eugeniką ir genetinio žmonių gerinimo programas.

Sovietinė sistema taip pat dėjo pastangas išprausti romantinę meilę į totalitarinės ideologijos rėmus ir tokiu būdu panaudoti ją vykdant valstybės šeimos politiką [1, 9]. Kad meilės ideologizacija buvo svarbus uždavinys, rodo tai, kad šio pobūdžio publikacijos tapdavo pagrindinio dienraščio „Tiesa“ vedamaisiais. Nuo pat sovietų okupacijos pradžios daugiatairažė respublikos spauda nuolat primindavo, kokia romantinės meilės versija yra priimtina sovietinės šalies gyventojams. Apie tai, kad šeimos laimė ir romantinė meilė nėra tapačios sąvokos, sovietinė propaganda pradėjo teigti iškart po karo pabaigos. Straipsniuose atvirai buvo mokoma, kad aistringa meilė negali

būti šeimos kūrimo pagrindas, nes ji nepateisina pagrindinio šeimos tikslo – auklėti naująją kartą. Ideologija siekė įdiegti, kad „tikra meilė“ yra nuslėpta meilė. Ši nuostata formavo puritoniškus tarpasmeninius santykius. Kraštutinio puritoniško seksualinio auklėjimo atgarsių galima rasti daugelio tos kartos moterų biografijose. Natalija Jankauskienė (g. 1937) interviu papasakojo apie intymius savo draugės išgyvenimus: „Aš prisimenu Onutę Knecevičienę. Atėjo kartą pas mane ir kad verkia, kad verkia. Tuomet ji mokėsi amatų mokykloje ir Pijus ją pabučiavo. Ji man sako: „Jėzau, Jėzau, ką aš dabar darysiu, jeigu vaikas gims“. Onutė buvo iš Alytaus vaikų namų. O aš jau žinojau, kad nuo to bučinio vaikas negims.“ Seksualinės patirties neigimas buvo vienas iš kelių būdų eliminuoti klasikinę romantinę seksualinės meilės paradigmą. Nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio ideologija pradėjo apibūdinti meilę itin abstrakčiomis sąvokomis. Rašydami apie „tikrą“ meilę, straipsnių autoriai kalbėjo apie „gražius jausmus“, „skaidrias ir aukštas emocijas“ bei „jausmelių surogatą“ kaip „tikros“ meilės priešpriešą. Netrukus meilės sinonimais spaudoje tapo pasitikėjimas, pagarba ir ištikimybė, bet jokių būdu ne aistra. O 8-ojo dešimtmečio pradžioje meilė apskritai pradėta suvokti kaip ne itin svarbi santuokai. Pasak Shlapentokh, 1972 m. estų sociologų atliktos viešosios nuomonės apklausos duomenimis, Estijos jaunavedžiai meilę įvardijo tik penktuoju jų santuokos motyvu. Svarbiausia vedybų priežastimi jiems tapo pragmatiškai kasdieniai siekiai. „Tikros“ meilės koncepcija buvo suformuluota pagal stalininę ir chruščiovinę šeimos politiką. Ji siekė supaprastinti aistringos meilės patirtis, seksualinę kultūrą ir kaip galima labiau sutapatinti seksualinę patirtį su reprodukcija, o ne emocijomis.

Pasak sovietinės propagandos, ideali moteris yra visų pirma ištekėjusi, atsidavusi vyrui žmona ir vaikams motina [17]. Tačiau sovietmečiu šių savybių neužteko būti idealia moterimi. Tobula moteris privalėjo turėti specialiojo ar aukštojo mokslo diplomą ir dirbti valstybiniame darbe. Taigi sovietinė moteris jungė triadą: žmona–darbuotoja–motina. Moteris, siekianti šio idealo, privalėjo mokėti suderinti visus tris vaidmenis. Spaudos nuo-

monė apie neištekėjusias moteris buvo vienareikšmė: sovietinė visuomenė tokių netoleruoja. Tarpasmeniniuose sutuoktinių santykiuose propaganda ypač pabrėždavo žmonos sugėbėjimą pristaikyti prie bet kokių neigiamų vyro savybių. Iki pat 9-ojo dešimtmečio vidurio alkoholiko žmonai buvo siūloma pritaikyti savo ir šeimos kasdienį gyvenimą prie šios vyro silpnybės: nevaišinti alkoholiu svečių, organizuoti atitinkamą laisvalaikį, siekti apsaugoti vyrą nuo sprendimų ir nemalonių situacijų ir pan. Vyro neištikimybės atveju sovietinė žmona buvo raginama „išlaukti“ šį fiziologiškai suprantamą laikotarpį. Bene labiausiai vertintina moters savybė buvo išvaizdos ir emocinės raiškos kuklumas. Iki pat 7-ojo dešimtmečio pradžios bent kiek spalvingiau apsirengusi ar ryškiau pasidažiusi moteris galėjo būti tapatinama su prostitute [4].

Sovietinė propaganda daug dėmesio skyrė patriotiniam ir ideologiniam jaunosios kartos auklėjimui [1, 8]. Tėvai primygtinai buvo raginami patikėti savo vaikus lopšeliams, darželiams ir internatams. 1960 m. respublikinė spauda perspausdino iš sąjunginio laikraščio „Komsomolskaja pravda“ straipsnį apie vaikų darželių naudą. Publikacijoje buvo rašoma, kad atidavus vaiką į ikimokyklinę įstaigą laiko sąnaudos buities darbams šeimoje sumažėja 2–3 valandoms per dieną. Straipsnyje taip pat buvo teigiama, kad vieno vaiko išlaikymas ikimokyklinėje įstaigoje valstybei kainuoja apie 300 rublių, o tėvai už vaiko išlaikymą darželyje moka tik 70 rublių.

1959 metais SSRS CK ir SSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl priemonių ikimokyklinėms vaikų įstaigoms toliau vystyti, ikimokyklinio amžiaus vaikų auklėjimui gerinti“. Įsakas numatė iki 1965 m. išplėsti lopšelių-darželių tinklą „iki neregėto masto“ ir žadėjo statyti ikimokyklines įstaigas arčiau miestų gyvenamųjų rajonų. 1961 m. vasario 6 d. Lietuvos SSR Ministrų Taryba patvirtino vaikų lopšelių-darželių nuostatus, jų struktūras, vaikų priėmimo tvarką, įstaigų finansavimą ir atskaitomybę. Respublikos vyriausybė numatė padidinti finansavimą ikimokyklinių įstaigų statybai: štai 1960 m. tam buvo numatyti 7 milijonai rublių, o 1965 m. – net 25 milijonai rublių. Per 1959–1965 metus planuota sukurti 25 125 tūkstančius

viėtų vaikų lopšeliuose ir darželiuose. Septintojo dešimtmečio pradžioje sovietiniai pedagogai ypač žavėjosi edukacine internatinių mokyklų perspektyva. Kaip teigė spauda, 1960 m. SSRS internatinėse mokyklose gyveno pusė milijono vaikų, o 1965 m. buvo planuojama jose apgyvendinti 14 kartų daugiau – 2,5 milijonų vaikų. Šias vaikų įstaigas sovietiniai ideologai lygino su vaikų miesteliais, savo dydžiu nenusileidžiančiais Romai ir Rio de Žaneirui. Internatinių mokyklų skaičiui didinti 1959 m. buvo priimtas SSRS CK ir SSRS Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl priemonių mokykloms-internatams vystyti 1959–1965 m.“ Aptardami įsaką Lietuvos žurnalistai pažymėjo, kad internatinės mokyklos yra bene viena geriausių vaikų auklėjimo priemonių ir ypač vykusį komunistinės visuomenės kūrimo forma. Lietuviškoje spaudoje buvo pabrėžta, kad vis daugiau tėvų nori savo vaikus atiduoti į internatines mokyklas.

3.4. Indoktrinacija

Tyrimas atskleidė, kad sovietinė šeimos politika buvo gana sėkmingai diegiama Lietuvos gyventojams. Tyrime tai daugiausia atskleidžiama per individualias moterų patirtis [1]. Nėra jokios abejonės, kad Lietuvos vyrai taip pat neišvengė didesnio ar mažesnio ideologijos poveikio. Tyrime keliami prielaida, kad moterų sampratos apie lyčių vaidmenis, draugystę, meilę, darbo ir pareigų šeimai derinimą, vaikų auklėjimo principus neretai atitinka oficialias moralės ir elgesio normas, skleistas 1944–1970 m. sovietinės Lietuvos laikraščiuose ir žurnaluose. Moterų gyvenimo istorijos byloja, kad jų vertinimai ir priimti sprendimai buvo veikiami propagandinių to meto klišių. Tačiau prielaida apie totalų sovietinio režimo diktatą subjektyvioms moterų nuostatoms nėra šio tyrimo išvada. Dalis biografinių interviu neturi propagandinio antspaudo ir atskleidžia autentišką individualią atmintį. Tokie naratyvai priklauso moterims, kurias sovietinė valdžia manė esant patikimas ir lojalias arba apskritai nevertas jos dėmesio ir rūpesčio. Priešingai įprastai nuomonei, išvengusios tiesioginės ideologijos įtakos moterys maža teturėjo bendra su atviru ar slaptu pasipriešinimu režimui. Manome,

kad praslysti pro sovietinės propagandos akiratį galėjo tikėtis tos, kurios priklausė socialistinės visuomenės avangardui arba režimo atstumtiesiems.

Biografiniai Lietuvos moterų interviu patvirtina, kad propagandos pastangomis naujosios jų tapatybės intensyviausiai buvo perimamos nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. Ši chronologinė riba atsispindi daugumoje interviu. Moterys vaizdžiai, rišliai ir detalčiai pasakodavo apie tarpukarį, karo įvykius, pokarį. Tačiau pradėdant šeštojo dešimtmečio viduriu jų atmintį persverdavo sovietinės propagandos konstruktai: moterų naratyvai akivaizdžiai tapdavo skurdūs, formalūs ir primindavo ištraukas iš to meto laikraščių ir žurnalų.

Gana sėkmingai sovietinei propagandai sekėsi įdiegti sovietinės romantinės meilės ir „tinkamo“ partnerio suvokimą. Pirmąsias partinių darbuotojų Leokadijos Diržinskaitės ir Marijos Popovos santuokas paskatino aistringa romantinė meilė. Prisimindamos savo sutuoktinius, abi moterys minėjo patrauklias vyrų išvaizdas. L. Diržinskaitė pasakojo: „1943 metais patekau į tuos kursus lietuviams ir aš. Kursuose ir ištekėjau už gražiausio partinės grupės vyro Aleksandro Svetkausko.“ Abiejų moterų pirmosios santuokos akivaizdžiai neatitiko propagandinio sovietinės romantinės meilės įvaizdžio. Nors abi jos mylėjo savo vyrus, tačiau pabrėžė, kad jie nesuprato jų siekių, trukdė mokytis ir buvo kategoriškai nusistatę prieš jų partinę karjerą. L. Diržinskaitė, karo metais baigusi Rusijoje specialius kursus partiniam komjaunimo aktyvui ir pasirengusi atstatyti karo nuniokotą Lietuvą, sutiko griežtą vyro pasipriešinimą. Moteris pasakojo: „Vyras buvo labai pavydus ir neleido man dirbti. Sakė: „Žiūrėk vaiką“. Taigi mano „universitetai“ nuėjo niekais.“ Tarpasmeniniai santykiai Marijos Popovos šeimoje taip pat buvo grindžiami ne bendrais siekiais ir įsipareigojimais visuomenei, o tradicine pažiūra į sutuoktinį. 1965 m. tragiškai žuvus pirmajam Popovos vyrui Juliu ir atsiradus galimybei mokytis, ją visgi stabdė ir gąsdino kadaise pasakyti vyro žodžiai: „Labai bijojau, nes Julius man sakydavo, kad jei važiuosiu į partinę mokyklą, tai pirma – skyrybos, paskui – važiuok kur nori. Julius mokslo visiškai netoleravo.“

Antrašias šeimas Popova ir Diržinskaitė sukūrė šeštajame–septintajame dešimtmetyje. Priešingai pirmosioms, naujos santuokos buvo pagrįstos sovietinės šeimos ideologija: bendrais visuomeniniais siekiais, abiejų partnerių troškimu įnešti savo indėlį į naujo gyvenimo statybą. Šios nuostatos iš esmės atliepė sovietinį meilės idealą. Leokadija Diržinskaitė apibūdino praktišką naujosios santuokos pagrindą: „Ten aš mokiausi dvejus metus ir susipažinau su antruoju savo vyru Piliušenka. Abu vyrai buvo kare, abu Aleksandrai. Su Piliušenka pragyvenau 46 metus ir auginau tuos Svetkausko vaikus. Susituokėme 1950 metais Vilniuje. Vestuvių irgi nebuvo. (...) 1951 metais mane paskyrė į Šiaulių srities komitetą. Tai buvo didelės politinės pareigos. Vyras man nepavydėjo. Aš labai patenkinta, kad suradau tokį gyvenimo draugą.“ Naujoji Marijos Popovos santuoka taip pat buvo itin sėkmingas vienas kitą palaikančių ir suprantančių partinių bendražygių ryšys. Antrajam savo vyrui Popova buvo dėkinga už viską, ką pasiekė savo gyvenime.

Antrosios Leokadijos Diržinskaitės ir Marijos Popovos vedybos iš esmės atitiko oficialų sovietinį vyro ir moters tarpusavio santykių įvaizdį. Abiem atvejais propagandinių stereotipų perėmimas antrose santuokose pašalino individo ir ideologijos konfliktą ir garantavo patvarią šeimą, pasitenkinimą darbu ir asmeniniu gyvenimu. Sunku tvirtinti, kokių mastu šeimos santykiai Lietuvoje buvo kuriami propagandinės lyčių partnerystės pagrindu. Tačiau sovietinėje visuomenėje aištinga romantinė meilė vis labiau užleido savo pozicijas. Septintojo dešimtmečio pabaigoje net rusų psichologas J. Riurikovas pripažino, kad ideologijos ir meilės kovoje ideologija laimėjo: „Mes dabar gyvename daugybės stimulų epochoje. Dvasinis gyvenimas tapo sudėtingesnis, į jį įėjo ir įgavo prasmę pirmiausia ekonomika, politika, pareiga darbu, materialiniai ir ideologiniai interesai, kūrybiniai potraukiai. Meilė atsitraukė atgal (...) ir tapo buities dalimi.“

Indoktrinacija keitė ir motinos požiūrį į vaiko auginimą ir apskritai motinystės suvokimą [2, 12]. Valstybinis darbas pradėtas suvokti ne tik kaip sovietinio gyvenimo norma, bet ir kaip moters saviraiška, vidinė būtinybė.

Nors beveik visos interviu davusios moterys tvirtino, kad šeima ir vaikai buvo jų svarbiausias gyvenimo tikslai ir rūpestis, tačiau tik viena kita nedirbo valstybiniame darbe ir visą savo laiką skyrė šeimos nariams. Interviu liudija, kad moterys dažnai dirbo vaikams ir šeimai labai nepalankiomis sąlygomis. Žinoma, dauguma šeimų susidurdavo su sunkia finansine padėtimi, kurią palengvinti galėjo tik abiejų tėvų uždarbiai. Tačiau moterų apsisprendimą ne visada lėmė nepritekliai ir materialinė būtinybė. Dažniausiai jis palankiai susipindavo su asmeniniais moters interesais: karjeros siekimu, noru būti įvertintai, naudingai, ar itin vartotojiškais moterų poreikiais. Buvusi kolūkio buhalterė Apolonija Birutė Paliulienė pasakojo: „Buvo taip: vieną vaiką atidaviau mamai, už kokios pora kilometrų, o kitą auginau pas tą tetą, nors naktį 3 valandą išeidavau į fermą. Tos, kurios nedirbo, vaikus žiūrėjo pačios, o aš norėjau dirbti, bijojau darbą prarasti, man tai buvo esminis dalykas, gyvybinis klausimas, nes turėjau pinigų iš kažkur paimti. Buvau labai taupi, labai siekiau geresnės ateities. (...) Visą laiką dirbdavau po du ar tris darbus. O dėl ko tiek dirbau? Aš visada norėjau materialiai gyventi geriau. Norėjau turėti namą, jį įrengti, pasiimti tėvus, kad jie nevargtų pamišky, o paskui norėjau ir baldukų nusipirkti. O tam reikėjo pinigų, reikėjo dirbti. Taigi, aš buvau ne eilinė kolūkietė, ne kokia paprasta. Norėjau, kad pas mane draugės ateitų ir giminės atvažiuotų. Norėjau gyventi normaliai. Tik dėl to aš ir puoliau į tuos darbus, niekas manęs nevertė. Kai ištekėjau, pasakiau: jeigu per dvejus metus bus vaikų, tai aš jų neauginsiu, nes man reikia nors šiek tiek prasigyventi. Mes visi pradėjome suprasti, kad jeigu tu vaikų prisidarysi, tai nieko neturėsi.“

Kone visuotinė moterų orientacija į darbą klestėjo visoje europinėje buvusios SSRS dalyje. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje darbą už šeimos ribų dauguma moterų jau minėjo kaip savo asmeninį pasirinkimą, o ne finansinę būtinybę. 1972–1974 m. atliekant sociologinį tyrimą, 470 ištekėjusių maskviečių buvo prašomos nurodyti, kuris iš dviejų gyvenimo tikslų – karjera ar šeima – joms yra svarbesnis. 86 procentai respondenčių nurodė „abu“. Tačiau, kaip pabrėžė tyrimo autoriai, „darbo“ ir „šeimos“ konfliktą laimė-

davo „darbas“. Mūsų tyrimas parodė, kad moterys taip pat buvo linkusios tapatinti save su sėkmingos darbuotojos, o ne mamos įvaizdžiu. Sovietmečiu darbas ir visuomeninė veikla buvo svarbūs emocinei būklei. Pasakodamos apie laimės akimirkas moterys jas siedavo su pavykusia karjera, darbine veikla, bet ne su privačiu šeimos gyvenimu. Nuoskaudas ir kartėlių moterys taip pat dažniau siedavo su konfliktais darbe, nepavykusia karjera ir daug rečiau – su asmeninio pobūdžio nesklaidumais.

Moterų dalyvavimas darbo rinkoje buvo beprecedentis ir vargiai lyginamas su bet kuria Vakarų Europos šalimi. SSRS žlugimo pabaigoje, 1989 metais, sovietinėse Baltijos respublikose daugiau nei 80 proc. moterų dirbo visą darbo dieną, kaip ir kitose sovietinėse respublikose, stengėsi atlikti propagandos joms primestas darbuotojos, žmonos ir motinos vaidmenis. Tyrimas atskleidė, kokias strategijas moterys buvo priverstos taikyti siekdamas atlikti joms primestas vaidmenis [8]. Tyrime iškelta hipotezė, kad vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje nebuvo palankios kurti emociskai artimus tėvų ir vaikų santykius.

Kaip jau minėta, lopšelių-darželių tinklas per visą nagrinėjamą laikotarpį buvo menkas. 1960 m. Vilniuje buvo paduota 2500 gyventojų prašymų priimti vaiką į ikimokyklinę įstaigą, tačiau iš jų buvo galima patenkinti tik 500. Išimtis sudarydavo šeimos, kuriose vyras ar žmona eidavo kiek svarbesnes pareigas ar turėdavo privilegijuotas visuomenines pozicijas. Dažnai motinos net nesulaukdavo „kada ateis eilė“ patekti jų vaikams į ikimokyklinę įstaigą, nes vaikai sulaukdavo mokyklinio amžiaus ir pradėdavo lankyti pirmą klasę. Nesant galimybės patekti į lopšelių-darželių ar savaitinį darželį, motinai tekdavo kreiptis pagalbos į gimines. Moterys, priverstos dirbti nenormuotas valandas ir negalinčios ar nenorinčios atiduoti vaikų į savaitinius darželius, dažniausiai kreipdavosi pagalbos į kelis giminių ir vaikų priežiūrą „padalindavo“ tarp keletos auklių. Interviu moteris pasakojo, kad daugumos motinų epizodiškai praleistas laikas su savo vaikais ir nuolatiniai darbiniai įsipareigojimai už šeimos ribų neretai formavo pabrėžtinai pagarbinius ir kiek emociskai šaltus santykius su vaikais. Skatikaitė prisiminė:

„Mano buvusio vyro mama (g. 1926 m.) dirbo mokytoja kaime. Išėdama į mokyklą, ji pamaitindavo sūnų ir palikdavo jį savo mamai. Paskui parbėgdavo per pertrauką, vėl pamaitindavo. Paskui per kitą pertrauką vėl parbėgdavo... Visą kitą laiką buvo jos mama su vaiku. Net mintis nebūtų šovusi į galvą reikalauti, kad tėvai su vaikais leistų laiką. Aš net neįsivaizduoju, kad galėjau pasakyti savo mamai: „Mama, aš noriu, kad tu su manimi leistum laiką“. Tai būtų šventvagiška, tai būtų per didelis egoizmas. Tai būtų toks dalykas, kurio apskritai negali norėti. Tai būtų buvę blogiau, nei pareikalauti, pavyzdžiui, nupirkti dviratį.“

Vaikai, kurių motinos dirbo nenormuotas valandas ir nesulaukė nuolatinės artimųjų pagalbos, neišvengiamai dalį laiko praleisdavo vieni, be suaugusiųjų priežiūros. Šiuos vaikus buvo lengva atpažinti visų sąjunginių respublikų gatvėse ir namų kiemuose pagal ant kaklo kabančius buto raktus. Ne pagal metus savarankiškiems vaikams tekdavo paklusti kankinančiai drausmei ir paklusnumui. Motinos, paliekančios vaikus vienus ir nuolat bijančios dėl jų saugumo, būdavo priverstos kasdien itin griežtai elgtis su mažamečiais savo vaikais. Nesant kitų alternatyvų, tėvai vaikų priežiūrai pasitelkdavo įprastą tradicinėms valstiečių šeimoms būdą, t. y. vyresni vaikai prižiūrėdavo jaunesnius brolius ir seseris.

1959 m. atlikto sąjunginio gyventojų surašymo duomenimis, SSRS buvo nemažas skaičius žmonių, nedirbančių valstybiniame darbe. Pasak statistikos, 1959 m. SSRS gyveno 119 821 618 darbinio amžiaus žmonių, iš kurių 27 milijonai niekur nedirbo. Nors statistika neišskiria, kokią nedirbančiųjų dalį sudarė moterys, tačiau į spaudą praslysdavo fakas, kad moterų darbas namuose šeimai buvo ekonomiškai vertingesnis nei jos atlyginimas, gaunamas valstybiniame darbe. Kad galėtų likti namuose prižiūrėti savo vaikų ir išgyventi finansiškai be valstybės apmokamo darbo, šios moterys versdavosi nelegalia namudininkyste.

Nors sovietinis šeimos idealas konstravo jaukų ir aprūpintą šeimos gyvenimą, tačiau realybėje Lietuvos šeimos patirdavo nuolatinį finansų, maisto, buities prekių stygių, jau nekalbant apie gyvenamojo ploto trūkumą. Pa-

prasti Lietuvos piliečiai buvo priversti kompensuoti šiuos trūkumus nelegalios ekonomikos būdu: kyšiais, spekuliacija ar „blatu“, o moterys, žmonos ir motinos, neretai galėjo tikėtis vienintelės pagalbos, t. y. rašyti skundą-prašymą ir mėginti gauti reikiamų prekių ir paslaugų iš valdžios [13]. Tyrimas rodo, kad iš dalies sovietinėje Lietuvoje „blatą“ ar pinigus galėjo pakeisti skundų ir prašymų rašymas. Jie tapo kompensaciniu socialistinės gerovės kūrimo mechanizmu visuomenėje, kuri gyveno nuolatinio nepritekliaus sąlygomis. Šeimai tai galėjo tapti patraukliu būdu užtikrinti jos narių kasdienį gyvenimą. Tyrime atskleidžiama, kaip Kauno miesto gyventoja Liuba D. daugelį metų kreipėsi į laikraščio „Tiesa“ žurnalistę dėl įvairiausių šeimą ištikusių bėdų: gyvenamojo ploto pagerinimo, automobilio įsigijimo ar geresnio darbo. Išgyvenusios milžiniškus materialinius sunkumus pokaryje, Lietuvos šeima aktyviai įsitraukė į chruščiovinės ideologijos propaguojamą „kultūringos ir estetiškos“ buities programą. Tačiau, nesant realių galimybių aprūpinti save ir savo šeimą pagal viešai propaguojamus standartus, daugelis naudojosi neformaliomis iniciatyvomis, pavyzdžiui, „blatu“ ar skundais ir prašymais valdžiai. Puikiai ir meistriškai įvaldę sovietinę demagogiją ir perpratę jos reikšmę kasdienybėje, skundų autoriai susitapatino su nuolat skriaudžiamomis aukomis ir kūrė prašytojų, o ne už savo šeimą atsakingų žmonių aplinką.

III. IŠVADOS IR TYRIMO TĘSTINUMAS

1. Esminės šeimos gyvenimo normas XIX a. tradicinėje lietuvių bendruomenėje formavo paprotinė teisė, patriarchalinio kaimo gyvenimo būdas ir Katalikų bažnyčia. Jų galioje iki pat XIX a. 9-ojo dešimtmečio tradicinėje lietuvių bendruomenėje vyravo visuotinai pripažįstamos vertybės: santuokinis gyvenimo būdas, luominiu ir turtiniu požiūriu lygios santuokos, vėlyvas sutuoktinių amžius ir sėslus žemdirbio šeimos gyvenimas. Tokios šeimos vertybės būdingos patriarchalinei ikimoderniai visuomenei. Tačiau tyrimas paneigia J. Hajnalo teiginį apie itin ankstyvas santuokas visose Rytų Europos šalyse. 1835–1865 metais vidutinis vedybinis lietuvių amžiaus vidurkis buvo: moterų – 25,1 m., vyrų – 29,9 m., o 1875–1895 metais – atitinkamai 25,8 m. ir 33,0 m. Vokietijoje XIX a. vidutinis vedybinis vyrų amžius buvo 31,1 m., moterų – 25,3 m., Venecijoje 1780–1784 metais – atitinkamai 31,7 m. ir 28,0 m., o to laikotarpio Lietuvos šeimos duomenys buvo kur kas „vakarietiškesni“.
2. XIX a. vid.–XX a. pr. nacionalistinės šeimos ideologijos Vokietijoje, Italijoje, Ispanijoje ir Prancūzijoje akivaizdžiai propagavo didelę šeimą kaip stiprios nacijos pagrindą. Nors XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautinio atgimimo veikėjai taip pat rėmėsi šeimos kaip tautiškumo išsaugojimo idėja, tačiau lietuvių šeimos ideologija netapo pronatalistinė. Nacionalistiniuose XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių šeimos planuose didesnė reikšmė buvo teikiama patriotų šeimai ir lietuviškumo išsaugojimui, o ne vaikus gimdančiai ir juos valstybei auginančiai institucijai. XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių nacionalizmas kaip šeimos ideologija buvo artimesnis Rytų Europos diskursui nei vakariečių.
3. 1944–1970 m. sovietinė teisinė bazė Lietuvoje užtikrino pagalbą ne visoms paramos reikalingoms šeimoms, bet tam tikroms socialinėms grupėms. Pagrindiniai socialinės paramos įstatymai buvo mechaniškai perkelti iš sąjunginių ir dažnai neatitiko to meto Lietuvos demogra-

finių ir socialinių sąlygų. 1944 m. liepos 8 d. įsaku siekta suteikti pagalbą daugiavaikėms ir vienišoms motinoms. Tačiau 1947 m. vidutinę Lietuvos šeimą sudarė tėvai ir 2,4 vaiko. Tad tik gana nedidelis skaičius motinų apskritai turėjo teisę į 1944 m. liepos 8 d. įsake numatytą finansinę paramą. Kita svari parama šeimai buvo numatyta teikiant pagalbą žuvusiųjų Antrajame pasauliniame kare šeimoms. Lietuvoje ji pradėta teikti nuo 1944 m. spalio 28 d., kai buvo sudaryta Vyriausioji karių šeimų valstybinio aprūpinimo ir buities sutvarkymo valdyba prie LSSR Liaudies komisarų tarybos. Tačiau ši parama lietuvių šeimai taip pat netapo tokia veiksminga, kokia ji veikiausiai buvo kituose karo nuniokotuose SSRS rajonuose. Bene efektyviausia universali parama šeimai aptariamam laikotarpiu buvo kūdikių maitinimo pieno mišiniais ir vaikų vasaros poilsio organizavimas.

4. Valstybinių pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdyba (1944–1956 m.) buvo pagrindinė institucija, turėjusi užtikrinti 1944 m. liepos 8 d. įsako įgyvendinimą Lietuvoje. Nors konkretus VPDVM valdybos darbas strigo, tačiau ji intensyviai skleidė ir propagavo informaciją apie daugiavaikių ir ypač – vienišų motinų pašalpas. Tam buvo organizuojami miesto rajonų namų valdytojų susirinkimai, įtraukiama profsąjunga, milicija, vaikštoma į namus, dalijami liepos 8-osios įsaką propaguojantys plakatai, skelbiamos publikacijos respublikiniuose ir vietiniuose laikraščiuose, propagandiniai plakatai iškabinami moterų konsultacijose, vaikų lopšeliuose, darželiuose ir ligoninėse. Gimdymo skyriuose rengiamos reguliarios paskaitos apie pašalpas. Itin intensyvi finansinės paramos vienišoms motinoms indoktrinacija ilgainiui keitė lietuvių šeimos struktūrą ir skatino vienišų motinų skaičiaus augimą Lietuvoje.
5. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad nėra sudėtinga apibrėžti sovietinės ideologijos nuostatas šeimos atžvilgiu. Kita vertus, sovietinės ideologijos principai nebuvo glaustai surašytas tekstas, todėl jų analizė yra gana sudėtingas uždavinys. Neatskleidus pagrindinių ideologijos nuostatų,

mokslininkas yra bejėgis atpažinti jas individualiose biografijose, konkrečiuose žmogaus veiksmuose ir jo pasirinkimuose. Tyrimais nustatyta, kad sovietinės šeimos principų propaganda taikėsi į kertines šeimos atramas: santuokos sudarymo sakralumą, vedybų motyvą ir romantinę meilę, vaikų auklėjimą, idealios žmonos ir motinos įvaizdžius. 1940 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvoje buvo priimtas pirmasis sovietinis Santuokos įstatymas, panaikinęs religinę santuokos sudarymo formą ir įvedęs civilinę registraciją. Šį pakeitimą popaganda diegė keliais būdais. Pirmiausia buvo nuosekliai peršama mintis, kad tik metrikacijos biure sudaryta santuoka gali būti laiminga, o bažnytinė santuoka apskritai nusikalstama ir žalinga moterims. Stalininėje spaudoje buvo kritikuojami „netinkami“ santuokos motyvai, o N. Chruščiovo valdymo metais propagandos dėmesys jau kryo ne tik į kritiką, bet ir į „teisingų ir tinkamų“ santuokos motyvų formavimą. Septintojo dešimtmečio pabaigoje pastebima vis aiškesnė tendencija suvaržyti individualius santuokos motyvus ir net pastangos formalizuoti sutuoktinio pasirinkimą. Propaganda taip pat dėjo pastangų išprausti romantinę meilę į totalitarinės ideologijos rėmus ir tokiu būdu ją pasiteikti vykdant valstybės šeimos politiką. Periodikoje atvirai buvo mokoma, kad aistringa meilė negali būti šeimos kūrimo pagrindas, nes ji nepateisina pagrindinio šeimos tikslo – auklėti naująją kartą. „Tikros“ meilės koncepcija buvo suformuluota remiantis stalinine ir chruščiovine šeimos politika. Sovietinė ideologija siekė supaprastinti meilės patirtis ir seksualinę kultūrą, kuo labiau sutapatinti seksualinę patirtį su reprodukcija, o ne jausmais. Pasak sovietinės propagandos, ideali moteris yra visų pirma ištekėjusi, atsidavusi vyrui žmona ir vaikams motina, neturinti kiek individualesnės ir ryškesnės raiškos.

6. Remiantis moterų patirčių analize (angl. *oral history* metodas), tyrime buvo atskleista, kad 1944–1970 m. vykdyta sovietinė šeimos politika buvo gana sėkmingai diegiama Lietuvos gyventojams. Keliami prielaidai, kad moterų sampratos apie lyčių vaidmenis, draugystę, meilę, darbo ir pareigų šeimai derinimą, vaikų auklėjimo principus neretai atitiko

oficialias moralės ir elgesio normas, skleistas 1944–1970 m. sovietinės Lietuvos laikraščiuose ir žurnaluose. Moterų gyvenimo istorijos byloja, kad jų vertinimai ir priimti sprendimai buvo veikiami propagandinių to meto klišių. Ypač tai susiję su romantinės meilės samprata, motinystės įvaizdžiais, darbo ir šeimos įsipareigojimų suvokimu. Gana akivaizdžiai tai atskleidžia atlikta vaikų priežiūros 1945–1970 m. strategijų analizė. Tyrimas rodo, kad visuotinio moterų įdarbinimo sąlygomis, kai didesnę laiko dalį stengtasi įveikti nuolatinius materialinius trūkumus, kai nebuvo pakankamai išplėtotos vaikų priežiūros institucijos, o tėvo vaidmuo neturėjo bent kiek didesnės įtakos, darbo ir šeimos suderinimas ėgavo priverstines ir tik sovietinei visuomenei būdingas strategijas. Vaikų priežiūros metodai sovietinėje Lietuvoje nebuvo palankūs kurti emociškai artimus tėvų ir vaikų santykius.

7. Lietuvos šeima aktyviai įsitraukė į chruščiovinės ideologijos propaguojamą „kultūringos ir estetiškos“ buities programą. Tačiau, nesant realių galimybių įgyvendinti viešai propaguojamus standartus, daugelis naudojosi neformaliomis iniciatyvomis, pavyzdžiui, „blatu“ ar skundais ir prašymais valdžiai. Puikiai ir meistriškai įvaldę sovietinę demagogiją ir perpratę jos reikšmę kasdienybėje, skundų autoriai susitapatino su nuolat skriaudžiamomis aukomis ir kūrė prašytojų, o ne už savo šeimą atsakingų žmonių aplinką.

Tyrimo tęstinumas. Tyrimas bus tęsiamas, kad būtų galima detalizuoti paramos šeimai priemonės ir būdus. Šiuo metu dirbama su 1956–1970 m. Lietuvos SSR Socialinio aprūpinimo ministerijos archyviniais dokumentais ir toliau tikslinama reali valstybės pagalba šeimai. Taip pat bus atlikti du lokaliniai tyrimai (vieno nedidelio miestelio ir įmonės) ir išanalizuotas socialinės paramos šeimai organizavimas bei rezultatai.

IV. HABILITACIJOS PROCEDŪRAI TEIKIAMOS MOKSLO PUBLIKACIJOS

MONOGRAFIJA, STUDIJA

1. D. Marcinkevičienė. Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.: studija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007. 220 p.
2. D. Marcinkevičienė. Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje, XIX–XX amžiaus pradžia: monografija. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1999. 220 p.

STRAIPSANIAI

leidiniuose, įtrauktuose į Mokslinės informacijos instituto (ISI) duomenų bazes (pateikiant visą leidinio pavadinimą)

3. D. Marcinkevičienė. Nationalism and Family Ideology: The case of Lithuania at the turn of the 20th century // *The History of the Family* 2006, no.11, p. 81–92.
4. D. Marcinkevičienė. Prostitution in Postwar Lithuania: 1945–1962 // *Women's History Review* 2003, December, p. 12–21.

STRAIPSANIAI

leidiniuose, įtrauktuose į kitas tarptautines duomenų bazes, patvirtintas Lietuvos mokslo tarybos

5. D. Marcinkevičienė. Valstybinių pašalpų daugiavaikėms ir vienišoms motinoms valdyba ir jos veikla Lietuvoje 1944–1952 m. // *Liaudies kultūra* 2009, nr. 1.
6. D. Marcinkevičienė. Civilinės metrikacijos ir santuokos sudarymo nuostatos sovietinėje Lietuvoje, 1940–1969 m. // *Istorija* 2009, t. 73, nr. 1.
7. Marcinkevičienė. Teisiniai socialinės paramos šeimai pagrindai sovietinėje Lietuvoje, 1945–1970 m. // *Istorija* 2008, t. 72, p. 53–61.
8. D. Marcinkevičienė. Būti mama: vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje 1945–1970-aisiais metais // *Liaudies kultūra* 2008, nr. 6, p. 31–40.
9. D. Marcinkevičienė. Romantinė meilė kaip (sovietinė) socialinė politika // *Colloquia* 2008, t. 21, p. 96–113.

10. D. Marcinkevičienė. Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos // Lietuvos istorijos metraštis 2003, t. 2, p. 91–106.

STRAIPSNIAI

recenzuojamuose periodiniuose, tęstiniuose
arba vienkartinuose mokslo leidiniuose

11. D. Marcinkevičienė. Lytis ir istorija: pasakojamosios istorijos metodas // *Interstudia humanitatis* 2008, 5, p. 88–96.
12. D. Marcinkevičienė. Darbas ir šeima Lietuvos moterų biografiniuose interviu 1945–1990 metais // *Moterys, darbas, šeima: lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*. Sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2008, p. 198–212.
13. D. Marcinkevičienė. Laiškas pakvietė kelionėn: buitinių skundų praktika Sovietinėje Lietuvoje // *Genocidas ir rezistencija* 2007, t. 2 (22), p. 110–123.
14. D. Marcinkevičienė. Wizje Litewskiej Rodziny Narodowej na Przełomie XIX i XX wieku // *Lituanos-Slavica Posnaniensia Studia Historica* 2001, VIII, p. 67–80.
15. D. Marcinkevičienė. Die Denkhorizonte des Bauern. Das litauische Stereotyp im 19. Jahrhundert // *Literatur und nationale Identität II*, Stockholm Universitāt 1999, p. 157–168.
16. D. Marcinkevičienė. Vieniši žmonės lietuvių bendruomenėje: XIX amžius // *Liaudies kultūra* 1999, nr.1, p. 11–15.
17. D. Marcinkevičienė. Moters įvaizdžio transformacija moterų spaudoje, 1975–1997 m. // *Feminizmas, visuomenė, kultūra* 1999, t. 1, p. 61–68.

Spausdino Vilniaus universiteto leidyklos spaustuvė
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius